

ВНЕСОК Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В НЕПЕРЕРВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню державотворчої методи утворення козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького як держави українського народу. Діяння гетьмана розглядаються під кутом зору висвітлення у них взаємодії етногенезу українського народу та формування власної національної ідентичності. В статті аналізуються можливі форми козацької державної організації, внесок національно-визвольної війни у розвиток державницької традиції українського народу. Окрім того, підкреслюється, що окремі геополітичні положення нового державного утворення і його підходи зберігають прикладне значення і у сучасних умовах. Обґрунтовано, що відправною точкою української історії може бути лише власна територія і власні інтереси, які є абсолютно пріоритетними.

Ключові слова: історія України, історіографія, держава, гетьман, державність, Богдан Хмельницький.

XVI – перша половина XVII ст. сучасними українськими істориками вважається ключовою епохою побудови та розвитку українського націогенезу. Загалом, це період масштабних козацьких повстань, що підтвердили неабиякий вплив козацтва на суспільні процеси, розуміння його історико-державницької приналежності. В ході цих козацько-селянських повстань, які все частіше почали гуртуватися в єдиний визвольний рух, на історичних підвалинах княжої доби виникали проекти різноманітних політичних реформ.

Адже саме в дані століття відбувалися події, що надали характерних ознак майбутньому розвитку української нації. Винятково це стосується «козацького періоду» історії України, без якого, лише для прикладу, неможливо уявити «національне відродження» XIX ст. чи утвердження української державницької традиції на початку XX ст.

Історик К.Гуслистий підкреслював, що протягом XVI ст. українське козацтво з роздрібнених ватаг ухадників поступово перетворилося на потужну військово-політичну верству, з якою мусило рахуватися польське керівництво. Успішні військові походи козаків супроти турків та татар, під проводом П.Сагайдачного на початку XVII ст. долучили Україну до європейської геополітики, що до того часу не була знакою з загадковою козацькою силою, рахувалася з якою навіть і Річ Посполита.

На думку знаного сучасного історика та українознавця Я.Калакури: «Козацтво з своїм державницьким центром на Запорозжжі справляло дедалі більший вплив на суспільний розвиток всієї України, на визвольний і просвітницький рух, що особливо відчувалося у Києві, Чигирині, Каневі, Переяславі, Черкасах та інших містах. Ідеї козацької вольності сягали Галичини, зокрема Львова, Луцька» [1, с.97].

Ці слова підтверджує і українознавець П.Кононенко: «Елітне козацтво спочатку боролось з турецько-татарськими експансіями, а згодом склало основу соціальних і національних визвольних рухів, а далі й державотворчих та культуротворчих процесів. Отже, стало хребтом Козацької Республіки, принципово змінило політичну, законотворчу, соціально-економічну карту не лише України, а всієї Європи. І головним тут виявилось те, що козацтво стало ядром, а далі й структурою творчої енергії, «тілом» нації. Зібране на Запоріжжі, воно розлилося по всій Україні, бо з самого формотворчого періоду стікалося з усієї української землі» [2, с.149].

Загалом, кінець XVI – початок XVII ст. – це період потужних козацьких повстань, що засвідчили зрослий вплив козацтва на суспільні процеси, визрівання його історико-державницької свідомості. Зазначимо, що в ході козацьких і селянських повстань, які дедалі частіше зливалися в єдиний визвольний рух, на історичному ґрунті княжої доби виникали різноманітні проекти політичних реформ.

Вже на початку XVII ст. українське козацтво боронило інтереси і простого люду, в тому числі захищало православну віру. Хоча й не полишало боротьбу за свої станові права та інтереси, включаючи і національно-державну визвольну ідею.

У національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького – головною рушійною силою повстання було козацтво, проте більшість українців також вступали у його ряди – насамперед це селяни, міщани і частина української неополонізованої шляхти: «Тривала і вперта боротьба українського народу за незалежність переросла, починаючи з 1648 р., у Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького... Мова йшла про скинення чужоземного ярма і побудову незалежної держави» [3, с.209].

За твердженням Ю.Фігурного, становлення козацтва як нової військово-політичної сили, і орієнтація його не на вузько-, а на загальнонаціональні інтереси, сприяли утвердженню в серцях українців символу незнищенності сакральних, політичних, мілітарних, культурних традицій Вітчизни. Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького стала зоряним часом, моментом істини для України, українців. Але це випробовування, контрастно висвітлювало, немовби спалах блискавиці в темну дощову ніч, силу і слабкість козацтва і його керівництва. Звільнившись від польського панування Україна потрапила в російське ярмо [4, с.233].

На етапі зародження національно-визвольної революції ідея боротьби за українську народність ототожнювалася лише з національною боротьбою за релігійні інтереси. Очевидно, що за таких обставин ні Б.Хмельницький, ні його найближчі соратники не ставили перед собою інших завдань, окрім покращення умов козацького прошарку. Жодних задумів щодо відокремлення України від Польщі та формування

незалежної української держави Б.Хмельницький в ті часи ще не плекав. Вихованому в польських традиціях, гетьману зрозумілі були лише ідеї боротьби за низку змін в середовищі українського народу на основі польських взірців і в рамках польської держави.

На початку своєї політичної кар'єри Б.Хмельницький тривалий час не мав жодного плану щодо реформації Речі Посполитої. Отримавши блискучу перемогу над поляками, він прийняв рішення припинити подальший наступ, що доводить теорію відсутності задуму масштабної національно-визвольної війни! Якраз в цей період помирає король Речі Посполитої, не без допомоги Б.Хмельницького престол посідає Ян Казимір. Б.Хмельницький намагався зміцнити владу польського короля з метою обмеження магнатсько-шляхетського свавілля і тому сприяв сходженню на польський трон монарха некаталика для «захисту вольностей національно-православних».

Отримавши від нового короля обіцянки про мир на відповідних взаємовигідних умовах, Б.Хмельницький заявив його послові, що «признає своє підданство королю і вертається на Запоріжжя, щоб спокійно чекати делегатів для мирного порозуміння, а в дорозі на Запоріжжя не чинитиме ніяких бунтів» [5, с.438-439].

Саме це рішення пояснює відмову Б.Хмельницького підтримати народний антипольський рух в Східній Галичині.

Цікаві твердження щодо подальших дій гетьмана висловлює історик М.Пасічник: «Лише згодом Богдан Хмельницький сприйняв ідею створення окремої української держави. Восени 1648 р., відступивши з Галичини, він прибуває до Києва. Вище духовенство і населення міста урочисто вітають його як національного героя і захисника православної церкви. Ця урочиста зустріч і розмова з освіченими представниками українського населення Києва справили враження на гетьмана. Він зрозумів, що настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та створення своєї окремої української держави». [6, с. 66-67].

В своєму дисертаційному дослідженні М.Пасічник доводить, що «українська національна програма накреслена ще при кінці життя Богдана Хмельницького, зводилася до того, щоб визволитися з під Росії й відірвати від Польщі українські землі, які мали бути приєднані до України, й створити з нею одну українську державу. Для здійснення цієї програми сили козаків були замалі – виключно зброєю здійснити це було неможливо. Треба було вживати також і дипломатичних засобів. Цьому сприяло скрутне становище Польщі, яка для відновлення своєї могутності мусила заручитися допомогою козаків. За цю допомогу вона погоджувалася посприяти козакам у боротьбі проти Москви й визнати значно ширші права української держави ніж ті, які збройно виборов Б.Хмельницький, і більші, ніж Москва пообіцяла після Переяславського договору. Українська дипломатія використала скрутне становище Польщі й заключила з нею договір, за яким Польща погодилася фактично на українську державну самостійність» [6, с.40].

Як вже зазначалося, на початку національно-визвольної війни її очільники не мали жодного наміру щодо створення суверенної Української національної держави. Вони лише забезпечували збереження козацьких привілеїв, котрі Річ Посполита щосили намагалась знищити.

Але, в процесі війни, коли до лав козацтва почали вливатися широкі народні маси й за допомогою їх було визволено чималу територію України, у гетьмана Б.Хмельницького з'явилася ідея створення української автономії у складі Речі Посполитої, а з часом її трансформацію в українську суверенну державу. В програму Української козацької держави гетьман закрив ідею української соборності й тим самим на практиці талановито об'єднав ідею старої княжої України-Руси з новою ідеєю козацької державності, що красномовно доводить його виступ в лютому 1649 р.: «...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первейво шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православную нашу. Поможет мі то черньвся по Люблин і Краков, от которой я не оступлюсь, бо то правая рука наша, – люди которие, холоствано не втерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда вся. Притім Тугай-бей близько мене есть..., готов все чинити, що я захочу. Зараз вічна ваша козацька з ними приязнь, которой світ не розірве. За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам і на Україні і Подолю і Волині: тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи» [7, с.118].

Що стосувалося форми майбутньої державної організації, то уподобання Б.Хмельницького розділилися між традиційною старою руською державою, т.з. – Князівство Руське і козацькою державою Війська Запорозького.

Таким чином, вивчаючи діяльність Б.Хмельницького в сфері державного будівництва, маємо всі підстави вважати його будівничим Української національної держави. Тривала війна за її незалежність виконала надзвичайно важливу роль у розвитку національної самосвідомості українського народу. За твердженням, відомого сучасника проф. В.Крисаченка: «Унікальний досвід державного будівництва Україна продемонструвала в часи Гетьманщини. Мова йде про створення повноцінної демократичної республіки, яка в різні часи тяжіла або до президентської форми правління, або до конституційної монархії. За рівнем розподілу різних гілок влади, забезпечення прав і свобод громадян, всюди присутнього народоправства і самоуправління та іншими показниками розвитку політичної нації, мало хто з країн Європи міг зрівнятися з Україною. Найвідчутніші і найпряміші аналогії можна проводити, бодай, з Англією, особливо часів кромвельських реформ» [3, с.209].

В результаті національно-визвольної війни українського народу проти польських поневолювачів на землях Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств був завершений початковий етап формування Української національної держави з республіканським устроєм правління. Ідеологія і практика Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького однозначно засвідчують: мова йшла не лише і не

просто про створення держави, але й держави національної, держави етнічної [3, с.211]. Завдячуючи внеску козацького прошарку в розбудову даного державного утворення, абсолютно виправдано величати його Українською козацькою республікою.

Державно-політичний устрій нової України копіював політичну організацію Війська Запорозького, що свідчило про безапеляційну прерогативу теорії «козацького панства». Нові військові та політичні здобутки гетьмана Б.Хмельницького розширювали кордони «козацького панства», що надавало беззаперечний авторитет козацькому устрою в побудові козацької державної організації.

Блискучі військові перемоги гетьмана Б.Хмельницького призвели, як уже зазначалося, до істотних змін у політичній ситуації на території України. На звільнених землях було ліквідовано органи державної влади Речі Посполитої й натомість створено новий політичний лад, сформовано Українську національну державу. Національно-визвольна боротьба, затяжна й широкомасштабна війна, мільйони людей без верхнього керівництва, чималий розмір відвойованої землі й міжнародні зносини – усе це потребувало якнайшвидшого створення модерного результативного військово-адміністративного апарату, спроможного згуртувати повсталих та вибороти омріяну ціль. Факт новітньої державотворчої політики Богдана Хмельницького визнавали навіть офіційні історики тоталітарної доби [3, с.210].

Нова держава була побудована за зразком політичного ладу Запорозької Січі. Будова української держави велася в умовах війни, в результаті якої для забезпечення повноцінної роботи державного апарату використовувалася надійна та перевірена на практиці військово-адміністративна, полково-сотенна організація козацтва. Юридичне підтвердження свого існування молоде українське державне утворення здобуло у Зборівському (1649 р.) та Білоцерківському (1651 р.) договорах гетьмана Б.Хмельницького з польським урядом. Українська нація признала саме ці органи громадської влади, що були ініційовані Б.Хмельницьким та підтримувала їх процес становлення.

Вся українська земля оголошувалася володінням Війська Запорозького. Населення було поділено на ряд прошарків, кожен з яких мав власне самоврядування, хоча всі разом підкорялися гетьманському уряду. Для прикладу: селяни були підданими господаря землі, але в той же час мали свою управу та суд; міщани поділялися на тих, хто отримав магдебурзьке право (власний магістрат і суд), і тих, що перебували під державною протекцією; духовенство зі своїм автономією та судом; і шляхта, що в основному поєдналася зі старшинською козацькою верхівкою. Вся влада перебувала в руках козаків, які в мирний час були простими селянами й землевласниками та входили в склад територіальних одиниць, таких як сотня та полк. Але всі вони суворо підпорядковувалися вищому органу. Уся система державного управління була виборною: селяни обирали собі старших і членів копного суду, таким же чином діяли міщани й козаки. На їх зразок обиралися й духівництво, сотники, полковники та й сам гетьман, лише генеральна старшина створювалася за наказом гетьмана.

Весь простір України був поділений на полки, кількість яких постійно змінювалася. Очолював полк, призначений гетьманом, полковник, якому належали всі важелі влади. Полки поділялися на сотні на чолі з сотником., максимальна кількість яких досягала 20 сотень у одному полку. В свою чергу сотні поділялися на курені, керували якими курінні отамани. У містах і селах головними були отамани, а ті, що отримали магдебурзьке право, – управлялися магістрами на чолі з війтами.

Полково-сотенний устрій новоствореної української держави був винятковим прикладом у європейському державно-політичному устрої, характерним лише для України. Неповторність його полягала в тому, що він вершив не лише військову владу, а й адміністративну та судову. Наступною ознакою була виборність органів влади, вагома роль колегіальних інституцій, що було нехарактерно тоді для Європи. Казенний устрій України був набагато прогресивнішим, ніж в інших державах того часу.

Перемога у визвольній війні позбавляла польську шляхту її землеволодіння, в результаті чого земля переходила у володіння козацької верхівки. Вільніше почало житися селянам та міщанам, хоча багаторічна війна виснажувала український народ.

Для утримання свого апарату Б. Хмельницький запровадив власну систему податків, а саме податок з кожного двору, податок на військо та податок з промислів. Окрім того, міщани сплачували ще й податок за дозвіл торгувати. Лише козаки були звільнені від податків.

Сам гетьман Б.Хмельницький прагнув до самодержавної влади на Україні, свою українську державу він побудував на основі філософії української козацької державності, де провідною верствою населення стало козацтво. Нове державне утворення гетьман називав наступницею Київської Русі.

Типовими рисами довгоочікуваної та вистражданої держави були:

Козацька старшина – нова українська політична еліта.

Гетьман, що зосередив в своїх руках – управління армією, а також законодавчу, виконавчу та судову владу. До того ж Богдан Хмельницький мав чіткі наміри зробити свою владу спадковою, про що наголошував і В.Липинський: «Хмельницький був не проти встановлення гетьманського самодержавства» [8, с.129].

Саме це перетворило гетьмана практично на військового диктатора. Він був уособленням ідеї українського монархізму, називаючи себе повним володарем України. Атрибутом його влади й надалі залишалася булава. Б.Хмельницький постійно видавав універсали, накази, провадив активну дипломатичну політику, із допомогою старшини стримував народні заколоти. Таким чином, його неподільна влада переважала за впливовістю президентську й була надто подібна до царської. На думку, І.Крип'якевича: Хмельницький усі свої здібності, сили й авторитет використовував для зміцнення державного апарату України, визнання її незалежності» [9, с.260].

Козацька старшина керувала українськими землями, обіймаючи різні царини громадського життя: цивільну адміністрацію, судочинство, земельні справи, фінанси тощо.

Виконавчий орган гетьманської влади представляв генеральний уряд, до складу якого входили генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральні осавули, хорунжі та бунчужні. Помітною структурною одиницею генерального уряду була генеральна військова канцелярія, що виконувала військові, адміністративні, фінансові та судові функції.

Правова система козацької держави була побудована на засадах козацького звичаєвого права та гетьманських універсалів. Генеральний військовий суд виконував роль найвищої судової інстанції.

Поряд з цим було проведено соціально-економічну реформу, а саме: знищення інституту магнатсько-шляхетського землеволодіння, відміна панщини та фільваркової системи, створення козацького й селянського землеволодіння.

На жаль, смерть гетьмана дестабілізувала на деякий час військо і державне управління в Україні. Державний лад і демократичні традиції відразу опинилися під жорстким тиском нового північного «союзника» [3, с.215]. Але все ж таки, визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького набула характеру народної революції і увінчалась утворенням козацько-гетьманської держави [1, с.114], що внесло помітні корективи у національну та історичну свідомість українців, значно посилюючи обґрунтування їх історичного права на незалежну національну державу, на свою окремішність [1, с.120].

Таким чином, концепція козацької держави як автономного державного утворення в кордонах Речі Посполитої зародилася в вищих колах козацької еліти. Тому, державотворчу ідею варто досліджувати в руслі українського націотворення, насамперед, як ідеологічну передумову національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. Як наслідок, найціннішим здобутком козацького повстання XVI – першої половини XVII ст. і було створення української держави Богдана Хмельницького.

Джерела та література

1. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
2. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм / Петро Кононенко. – К., 2005. – 164 с.
3. Крисаченко В. Українська етнополітика. Кн.1: Концептуальні нариси / Валентин Крисаченко. – К.: «МП Леся», 2013. – 440 с.
4. Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осердя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення) / Юрій Фігурний // Українознавство. – К., 2003. – №2–3. – С. 233.
5. Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т.IV. – 746 с.
6. Пасічник М. Проблеми розбудови української державності після визвольних змагань (1657–1665 рр.) / Михайло Пасічник: Дис... д-ра наук: 07.00.01 – Львів, 2008. – С. 40.
7. Воссоединение Украины с Россией: У 3 т. – М., 1953. – Т. 1.
8. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В'ячеслав Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Іван Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.

Лебедева Ю. О. Вклад Б. Хмельницького в непрерывность украинской государственной традиции

Статья посвящена исследованию государственной методы образования казацко-гетманского государства Богдана Хмельницкого как государства украинского народа. Действия гетмана рассматриваются как взаимодействие этногенеза украинского народа и формирования собственной национальной идентичности. В статье анализируются возможные формы казацкой государственной организации, вклад национально-освободительной войны в развитие государственной традиции украинского народа. Кроме того, подчеркивается, что отдельные геополитические положения нового государственного образования и его подходы сохраняют прикладное значение и в современных условиях. Обосновано, что отправной точкой украинской истории может быть только собственная территория и собственные интересы, которые являются приоритетными.

Ключевые слова: история Украины, историография, государство, гетман, государственность, Богдан Хмельницкий.

Lebedeva Yu. O. Contribution B.Hmelnitskiy in continuity Ukrainian statehood traditions

The article is dedicated to the research of the state forming method of the creation of Bohdan Hmelnitskiy's Cossack-hetman state as the state of the Ukrainian folk. Hetman's activities are being considered from the viewpoint of shedding light on the interrelation of the Ukrainian nation's ethnogeny and the formation of its own national identity. The possible forms of the CossackState organization as well as the contribution of the national-liberation war to the development of the Ukrainian nation's state forming tradition are being analyzed in the article. Moreover it is underlined that some geopolitical regulations of new state forming and their approaches still preserve their applied meaning in the modern conditions too. It is also proved that only holding own territory and minding own interests can be a starting point of the Ukrainian history. Those ones are being of first priority.

Keywords: history of Ukraine, historiography, state hetman, state, Bohdan Hmelnitskiy.